

K užívání recipročního výrazu *jeden – druhý* v současné češtině

Jiří Pergler Ústav pro jazyk český Akademie věd České republiky

On the use of the reciprocal marker *jeden – druhý* in contemporary Czech

Abstract: The article deals with the use of the reciprocal marker *jeden – druhý* in contemporary Czech. As I show in the introductory section, although bipartite quantifiers of this type are quite common means of expressing reciprocity across languages, the situation in Czech has not been devoted much attention so far. I thus analyze 1000 randomly selected attestations of the expression *jeden – druhý* from the SYN2020 corpus, focusing on both their semantic and formal features, including reciprocal/non-reciprocal meaning, type of reciprocity, preposition and case marking of the expression *druhý*, type of syntactic subject, complexity of the phrase containing *jeden/druhý* and linearization preferences; correlations between these features are also pointed out. Based on the results of the analysis, I then give a description of five different types of contexts in which *jeden – druhý* is used and I argue that these structural types can be thought of as successive stages of a grammaticalization process leading to the emergence of reciprocal uses and their gradual spread to new types of contexts; this process includes typical features of grammaticalization such as the decrease in semantic compositionality and morphosyntactic transparency.

Key words: reciprocity; bipartite quantifier; reciprocal marker; syntactic subject; morphosyntax; semantics; contemporary Czech; synchronic corpus; grammaticalization

Klíčová slova: reciprocita; dvoučlenný kvantifikátor; reciproční výraz; syntaktický subjekt; morfosyntax; sémantika; současná čeština; synchronní korpus; gramatikalizace

1. Úvod

Jak ukazuje bohatá typologická literatura věnující se problematice reciprocity (srov. zejm. König – Kokutani, 2006; Nedjalkov, 2007; Haspelmath, 2007; Evans, 2008; Heine – Miyashita, 2008; Evans et al., 2011, aj.), jedním z obvyklých prostředků sloužících v různých jazycích k vyjadřování recipročních vztahů jsou výrazy označované jako dvoučlenné kvantifikátory (*bipartite quantifiers*, někdy se v této souvislosti uvádí též termín *quantificational strategy*), srov. např. české *jeden – druhý* nebo anglické *each other*. Napříč jazyky tyto prostředky obvykle syntakticky fungují jako jmenné fráze,¹ přičemž jejich první část bývá nejčastěji tvořena výrazem nesoucím význam ‚každý‘ či ‚jeden‘,

¹ Není tomu tak vždy; v důsledku pokročilejších gramatikalizačních procesů mohou někdy tyto prostředky povahu jmenných frází ztrácet, srov. situaci v bavorštině, kde tyto výrazy podle Planka (2008) již nefungují jako jmenné fráze, nýbrž jako adverbia.

druhá část pak typicky výrazem s významem ‚druhý‘, někdy ovšem tyto prostředky mohou sestávat i z jiných částí než kvantifikátorů, např. z demonstrativ. Z formálního hlediska se od sebe tyto výrazy mohou navzájem lišit také co do stupně fúze obou částí (např. pokud jde o slovosledné umístění adpozic) nebo schopnosti vyjadřovat různé gramatické kategorie (např. čísla či rodu), uvedené rozdíly mezi jednotlivými variantami lze přitom interpretovat jako důsledek různých stádií jejich gramatikalizace. Dvoučlenné kvantifikátory se k vyjadřování reciprocit používají v řadě jazyků světa, hojně se vyskytují zvláště v jazycích evropských, což je někdy vysvětlováno syntaktickým přejímáním (kalkováním) zprostředkovaným zejména biblickými překlady. Kromě zmíněných formálních rozdílů existují mezi těmito prostředky v různých jazycích také rozdíly funkční, resp. distribuční. V některých jazycích, např. angličtině, může jít o reciproční strategii dominantní, jinde se jedná o strategii spíše okrajovou, např. v češtině, kde jsou dominantním prostředkem reflexiva (v tomto směru se od sebe navzájem podstatně liší i různé jazyky slovanské, srov. např. situaci v ruštině, kde se reflexivní značení reciprocit na rozdíl od češtiny uplatňuje pouze u omezeného množství lexikálních reciprok, zatímco jinde se používá právě dvoučlenný výraz *drug druga*, viz např. Knjazev, 2007). Další rozdíl pak spočívá v tom, zda dvoučlenný výraz vyjadřuje reciprocitu samostatně, nebo se v některých kontextech může (případně musí) kombinovat s nějakým prostředkem dalším, např. s reflexivem, jak je tomu mj. ve francouzštině (Guentchéva – Rivière, 2007) či bulharštině (Penchev, 2007).

Jak už bylo naznačeno, v češtině je tímto dvoučlenným recipročním prostředkem výraz *jeden – druhý*, a to vedle prostředků dalších, především reflexivních. Pokud jde o jeho lingvistickou reflexi, problematika české reciprocit byla nejuceleněji zpracována v rámci funkčního generativního popisu (FGP), srov. zejména Panevová (1999, 2007), Panevová – Mikulová (2007), Panevová – Lopatková – Kettnerová (2020) či Kettnerová – Lopatková (2018a, 2018b, 2020a), výrazu *jeden – druhý* je ovšem v těchto pracích věnována pozornost spíše jen okrajová, soustavněji se jím zabývají pouze Kettnerová – Lopatková (2020b, s. 259–260). Sledovaný výraz se v popisovaném pojetí uplatňuje v rámci struktur vzniklých tzv. syntaktickou reciprokalizací a označovaných jako (syntakticky) reciproční konstrukce. Syntaktická reciprokalizace zasahuje zpravidla dvě syntaktické pozice (nejčastěji valenční pozice slovesa), přičemž prominentnější z těchto pozic (typicky subjektová, nominativní) je při ní tzv. „zmnožena“ tak, aby referovala ke všem účastníkům reciproční situace, zatímco méně prominentní pozice je obsazena nejčastěji reflexivním zájmenem, alternativně pak právě komplexním výrazem *jeden – druhý* (případně může za jistých okolností zůstat neobsazena). Srov. konstruovaný příklad (1), kde se reciprokalizace týká subjektu a prepozicionálního objektu slovesa *čekat*, pozice subjektu je „zmnožena“ a pozice objektu může být obsazena buď reflexivem *na sebe*, nebo výrazem *jeden na druhého*:

- (1) Sourozenci **na sebe / jeden na druhého** vždycky čekali.

Motivem pro vznik této studie byla skutečnost, že nastíněný dosavadní popis fungování recipročního výrazu *jeden – druhý* pokládáme za nedostatečný. Nejde přitom zdaleka jen o to, že tento výraz nemusí být pouze alternativou k reflexivu, nýbrž může okrajově docházet i k jejich souvýskytu, jak ukazují Pergler (2022). Za důležitější pokládáme

skutečnost, že sloveso může mít v recipročních strukturách i singulárovou shodu, tj. může se shodovat s výrazem *jeden*, srov. zřetelně reciproční doklad (2). Struktury tohoto typu vůbec neodpovídají uvedenému konceptu syntaktické reciprokalizace, a jsou tedy od struktur typu (1) značně syntakticky odlišné; přesto je zřejmé, že funkčně i čistě „povrchovou“ formou² se mohou syntakticky reciprokalizovaným konstrukcím výrazně blížit, srov. možnost nahradit v dokladu (2) singulárový slovesný tvar plurálovým (podobně by bylo možné užít s výrazem *jeden* – *druhý* obě čísla i v modelové větě (1), samozřejmě pokud bychom z ní vypustili slovo *sourozenci*). Kromě toho je možné v materiálu najít také taková reciproční užití, kde se výraz *jeden* nebo *druhý* vyskytuje v rámci širší syntaktické fráze, srov. doklad (3), který lze pokládat za reciproční na základě možné parafráze „(obě) srdce se navzájem najdou“. Konečně je zřejmé, že ne ve všech případech implikuje souvyskyt výrazů *jeden* a *druhý* reciprocitu, srov. zřetelně nereciproční doklad (4). Struktury se singulárovou shodou jsou přitom v tomto ohledu typicky víceznačné, tj. mohou vyjadřovat jak význam reciproční, tak nereciproční, přičemž na zamýšlenou interpretaci je možné usuzovat pouze na základě kontextu, znalosti světa apod., srov. různou pravděpodobnost obou interpretací u dokladů (2)–(4).

- (2) Sirius a Snape na sebe ještě vrhali nasupené pohledy, jako by **jeden druhému** přál jen to nejhorší (SYN2020)
- (3) Slunečko až za vrch zajde, **jedno srdce druhé** najde, potom nás nic nerozdvojí (SYN2020)
- (4) když jsem šla kolem nich, **jedna k druhé** správně poznamenala: „Vona nejde pryč“ (SYN2020)

Cílem tohoto článku je proto podat obecnější přehled o užívání výrazu *jeden* – *druhý*, jak se jeví na základě korpusových dat. Pokusíme se zde odpovědět na otázku, v jakých typech syntaktických struktur se tento výraz uplatňuje (např. co do ilustrované shody slovesa) a v jakých funkcích (např. pokud jde o typ reciprocitu), sledovat přitom budeme i některé další parametry (např. slovosledné varianty). Přitom se budeme snažit poukázat nejen na to, v čem se jednotlivé typy struktur shodují a čím se liší, ale také na jejich další vzájemné souvislosti, které umožňují tyto struktury modelovat jako různá stádia potenciálního gramatikalizačního procesu, zahrnujícího postupné snižování míry kompozicionality a formální ustalování.

Struktura textu je následující: Nejprve v oddílu 2 představíme korpusový materiál, s nímž jsme pracovali, způsob jeho vyhledání a základní principy jeho zpracování. Následně v oddílu 3 provedeme vlastní kvalitativní analýzu jednotlivých sledovaných rysů korpusových dokladů, přičemž budeme usilovat o jejich (pokud možno) co nejvíce teoreticky neutrální popis. V oddílu 4 pak přehledně shrneme jednotlivé strukturní typy a s oporou o gramatikalizační teorii zformulujeme hypotézu o postupné gramatikalizaci užívání výrazů *jeden/druhý* v češtině.

² Důležitost takovýchto čistě formálních podobností mezi jazykovými strukturami prokazuje De Smet (2012), podle nějž právě tyto „povrchové“ podobnosti mezi jednotlivými strukturami mohou hrát při jazykovém vývoji důležitější roli než případné syntaktické rozdíly mezi nimi. Podobnost mezi např. větou (2) a sekvencí lišící se od ní pouze plurálovým tvarem slovesa (*jeden druhému přáli*) proto pokládáme za potenciálně relevantní bez ohledu na to, že je syntaktická interpretace obou vět odlišná.

2. Jazykový materiál

Materiál k výzkumu jsme čerpali z korpusu SYN2020, tedy z reprezentativního sto-milionového korpusu současné psané češtiny, v němž jsou rovnoměrně zastoupeny texty beletristické, oborové i publicistické. Je tedy třeba mít na paměti, že předmětem analýzy je zde situace v psané (a spisovné) češtině, lze přitom předpokládat, že situace v jazyce mluveném od ní může být do značné míry odlišná; zda tomu tak je a jaká je případně velikost této míry, zůstává otázkou pro možný navazující výzkum.

Cílem našeho vyhledávání byly takové struktury, v nichž se v rámci téže klauze vyskytuje nominativní tvar slova *jeden* a napravo od něj libovolný tvar slova *druhý*, dotaz zněl takto: [lc="jede?n[aoiy]?"] [tag!=" (Z.*) | (J\^.*)"] * [lemma="druhý"]. Jak je z něj patrné, v případě nominativního tvaru slova *jeden* se opíráme pouze o formální kritérium, neboť anotace pádů není v tomto případě v korpusu zcela spolehlivá. Kromě toho jsme si vědomi problematičnosti vyloučení interpunkce a souřadících spojek z pozice mezi oběma slovy, neboť je zřejmé, že tyto formy nemusejí nutně signalizovat hranice klauze, jejich nevylovení by nicméně neúměrně zvýšilo podíl nerelevantních dokladů. Otázku, zda a jak může výraz *jeden – druhý* případně signalizovat reciprocitu i přes hranice klauze, pak ponecháváme k případnému dalšímu zkoumání.

Na základě formulovaného dotazu jsme v korpusu našli celkem 7263 výskytů; tento počet se jevil jako příliš vysoký pro manuální analýzu, proto jsme z tohoto výsledku vyfiltrovali náhodných 1000 dokladů. Z nich jsme po ručním protřídění odstranili nerelevantní výskyty. Jednalo se především o 144 případů, kde byl výraz *jeden* tvarem akuzativním, a tedy se typicky jednalo o tzv. objektovou reciprocitu (již by nepochybně bylo také užitečné zkoumat, neboť lze očekávat, že by se u ní mohla uplatňovat podobná variabilita, jakou popisujeme u reciprocity subjektové, pro účely této studie se jí však nezabýváme, už i proto, že by v takovém případě bylo nutné vyhledávací dotaz výrazně rozšířit), a dále o 18 případů, kde se výrazy *jeden* a *druhý* vztahují k nesouvisejícím skutečnostem, a v jedné klauzi se tudíž vyskytují „náhodou“. Navazujícímu výzkumu jsme tak podrobili celkem 838 dokladů, o jeho postupu a výsledcích bude pojednáno v následujícím oddílu.

3. Analýza užívání výrazu *jeden – druhý*

U 838 relevantních dokladů jsme nejprve provedli ruční anotaci řady jejich formálních i významových rysů, které byly následně analyzovány, a to jak izolovaně, tak i ve vzájemných vztazích. V následujících pasážích budou postupně představeny jak tyto rysy, tak výsledky jejich analýzy, postupovat budeme od rysů významových (recipročnost/nerecipročnost, typ reciproční situace) k rysům formálním (forma výrazu *druhý*, problematika subjektu, samostatnost výrazů *jeden/druhý* a jejich slovosledná pozice).

3.1. Recipročnost/nerecipročnost

Jak již bylo zmíněno, souvýskyt výrazů *jeden* a *druhý* nemusí ve všech případech signalizovat reciprocitu, klíčovým významovým rysem je proto rozlišení mezi kontexty,

kde reciprocita vyjadřována je, a těmi, kde tomu tak není, srov. např. rozdíl mezi doklady (2) a (4) výše. Reciprocita je ovšem sémantický koncept zahrnující poměrně heterogenní skupinu jevů, za kritérium recipročnosti proto pokládáme skutečnost, zda doklad označuje některý z typů recipročních situací popsaných níže v oddílu 3.2.³ Dále již bylo naznačeno, že v některých případech nemusí být zcela zřejmé, o který z obou případů se jedná (tj. zda je označována situace reciproční, nebo běžná situace nereciproční), protože řada struktur je potenciálně víceznačných a na zamýšlený význam někdy není možné zcela spolehlivě usuzovat ani s oporou o kontext, srov. doklad (5), kde není jisté, zda „vábení“ zasahuje pouze jednu z obou osob (nereciproční interpretace), nebo je vzájemné (reciproční interpretace). V těchto (spíše okrajových) případech při anotaci vycházíme z varianty, která se nám na základě široce chápaného kontextu jeví jako pravděpodobnější. Kromě užití recipročních a nerecipročních pracujeme ještě se třetí skupinou dokladů, jež by bylo možno označit jako frazeologické. Jde jednak o užití využívající srovnávací konstrukci s komparativem, která se však vyznačují nekompozicionální sémantikou, neboť namísto porovnání vyjadřují vysokou míru vlastnosti u všech tematizovaných entit, srov. příklad (6), jednak o ustálená spojení s předložkami *s* nebo *k*, která spíše než reciprocitu vyjadřují sociativnost, srov. doklad (7).

- (5) muži a ženy jsou jako zvířata [...], je tu společný zákon přitažlivosti pro všechno živoucí, jakási podobnost pokožky nebo dotyku, a už je **jeden** váben **k druhému** (SYN2020)
- (6) Krátící se zářijové dny byly **jeden** hezčí **než druhý** (SYN2020)
- (7) Je to **jedno s druhým**. Nesmyslná kontrola živnostníků, registrační pokladny, samozřejmě kouření (SYN2020)

Z celkových 838 dokladů jich bylo jako recipročních vyhodnoceno 770, tj. téměř 92 %; za nereciproční jsme jich označili 49, tedy necelých 6 %; frazeologických pak bylo anotováno 19, tj. cca 2 %. Je tedy možné konstatovat, že reciproční užití výrazu *jeden – druhý* v materiálu drtivě převládají, což odpovídá skutečnosti, že se jedná o (do značné míry) gramatikalizovaný prostředek, neboť gramatikalizované prostředky se obecně typicky vyznačují vyšší textovou frekvencí než původní užití negramatikalizovaná.

3.2. Typ reciproční situace

Jako prototypicky reciproční bývají označovány takové situace, v nichž se symetrického vztahu účastní právě dvě entity, srov. příklad (8). V mnoha recipročních situacích se ovšem vyskytuje entit více, přičemž vztahy mezi nimi mohou být dosti různorodé; na základě jejich uspořádání se pak v literatuře (srov. zejm. Evans et al., 2011) rozlišuje několik dalších typů těchto situací. Prvním z nich je tzv. silná reciprocita (*strong reciprocity*), kde je každý člen množiny zúčastněných entit v symetrickém vztahu se všemi

³ Využít lze též formální test spočívající v ověření, zda je možno daný význam vyjádřit pomocí konstrukce vzniklé syntaktickou reciprokací (viz odd. 1), tj. ve struktuře se subjektem níže označovaným jako souhrnný (srov. odd. 3.5).

ostatními členy této množiny (9).⁴ U typu sousedícího (*adjacent*) jsou entity uspořádány v řadě, přičemž symetrický vztah se uplatňuje pouze mezi těmi entitami, které spolu v tomto uspořádání sousedí (10). V případě typu párového (*pairwise*) symetrický vztah existuje v rámci disjunktních dvojic, do nichž je větší množství entit uspořádáno (11). V radiálním typu (*radial*) všechny symetrické vztahy zasahují vždy jednu a touž entitu na straně jedné a všechny ostatní entity na straně druhé (12). Typ chaotický (*melee*) je specifický tím, že pro zúčastněné entity žádné závazné uspořádání neplatí – vztahy se mohou vyskytovat mezi různými členy dané množiny a na rozdíl od předchozích typů nemusejí být vždy symetrické (ve větě (13) tak např. může osoba A házet vinu (i) na osobu B, přičemž osoba B může i nemusí zároveň házet vinu (i) na osobu A, kromě toho se v dané množině mohou vyskytovat i osoby, které jsou pouze konateli nebo naopak pouze cíli házení viny). Typ řetězcový (*chaining*) se podobá typu sousedícímu řadovým uspořádáním, ovšem na rozdíl od něj jsou zde vztahy mezi sousedícími entitami vždy asymetrické (v příkladu (14) např. čtvrtý den plynul za třetím, ale neplatí, že by třetí den plynul za čtvrtým). Zvláštním případem jsou pak situace, kde se u řetězcového typu uplatňují pouze dvě entity, mezi nimiž je asymetrický vztah (15) – tím se tato užití výrazně podobají užitím nerecipročním (srov. příklad (4) výše), liší se od nich ale možností použití syntakticky reciproční konstrukce ve smyslu FGP (srov. odd. 1), a to včetně konstrukce s reflexivem (srov. možnou parafrázi „(obě) paže se nad sebou (navzájem) pomalu setkají“,⁵ věty jako „(dvě) cihly ležely na sobě“ apod.). Ještě je třeba upozornit, že ne vždy je interpretace konkrétních dokladů co do typu reciproční situace jednoznačná, což se týká zvláště silné reciprocity, kde má existence vztahu u všech možných dvojic často pouze povahu potenciálně sporné inference.

- (8) Sarah a Case se dívali **jeden na druhého** (SYN2020)
- (9) Přelétla pohledem po obou stranách bloku; domy se **jeden druhému** podobaly jako vejce vejci (SYN2020)
- (10) V sále seděly tucty bledých, ryšavých mužů a chlapců, **jeden vedle druhého** v řadách podél dlouhých stolů (SYN2020)
- (11) říkal, jak si bojovníci **jeden druhého** před zápasem dobírají, jak se snaží svého protivníka psychicky zlomit (SYN2020)
- (12) S hráči mám skvělý vztah, při loučení s nimi mi ukáply slzy. Oni i já víme, co jsme **jeden pro druhého** udělali (SYN2020)

⁴ Z logického hlediska je samozřejmě možné tvrdit, že k silné reciprocitě (typicky) patří i případy, kdy se recipročního vztahu účastní pouze dvě entity, jako je tomu např. v dokladu (8), neboť i zde bývá definice silné reciprocity naplněna. Přesto ale v následujících analýzách pracujeme se situacemi s dvěma entitami jako se samostatným situačním typem, neboť vycházíme z jeho zvláštního postavení, na něž ukazuje už jeho vysoká frekvence v porovnání s ostatními situačními typy a zvláště se silnou reciprocitou zasahující více entit než dvě; srov. příklad (9).

⁵ Jeden z anonymních recenzentů gramatičnost této parafráze zpochybňuje. Pripouštíme sice, že intuice rodilých mluvčích se zde mohou lišit, nicméně korpusových dokladů na syntakticky reciproční konstrukci s dvěma entitami v asymetrickém vztahu lze najít celou řadu, a to i konkrétně s předložkou *nad*, např. *[m]asíruje se [...] oběma rukama spojenýma nad sebou ve stejném směru; [o]ba partneři se zastavují přesně nad sebou a pomocí zvedáku se mechanické komponenty usazují do karoserie; obě ji náramně ochotně pomáhaly se šitím [...]. Seděly nad sebou, každá na své posteli, šily a zpívaly si a jedna druhé podávaly nahoru a dolů hotové části* (vše SYN v11).

- (13) politici s úředníky házejí v novinách vinu **jeden na druhého** (SYN2020)
 (14) Dny plynuly **jeden za druhým** a já nevěděl, že to je život (SYN2020)
 (15) Roztažené paže, které se **jedna nad druhou** pomalu setkají vepředu před tělem (SYN2020)

Zastoupení všech typů recipročních situací shrnuje tabulka 1, jednotlivé typy jsou zde seřazeny sestupně podle počtu dokladů. Jak je z tabulky patrné, nejčastějším typem je v našich datech prototypická konfigurace se dvěma entitami v symetrickém vztahu, která reprezentuje více než 35 % všech recipročních dokladů. Zároveň však platí, že v téměř 64 % případů zasahuje reciprocita více než dvě entity, přičemž výrazně dominujícími jsou v těchto případech typy řetězcový a chaotický. U druhého z těchto typů lze patrně jeho vysokou frekvenci vysvětlit poukazem na zmíněnou absenci závazné konfigurace jednotlivých vztahů, v případě řetězcového typu je jeho dominance zajímavá v tom smyslu, že vzhledem k nutné asymetričnosti všech vztahů jsou tyto situace v jistém smyslu nejvíce vzdáleny od recipročního prototypu. Silná reciprocita a sousedící typ jsou zastoupeny podstatně méně, jen okrajové jsou typy párový a řetězcový se dvěma entitami a konečně typ radiální je reprezentován pouze jediným dokladem.

Tabulka 1: Přehled dokladů z hlediska typů recipročních situací

Typ reciproční situace	Počet dokladů	Zastoupení
2 entity	271	35,2 %
řetězcový	225	29,2 %
chaotický	150	19,5 %
silná reciprocita	59	7,7 %
sousedící	43	5,6 %
párový	13	1,7 %
řetězcový se 2 entitami	8	1,0 %
radiální	1	0,1 %

3.3. Forma výrazu druhý

Jak vyplývá z výše podaného (odd. 2) základního popisu jazykového materiálu, analýze byly podrobeny pouze takové doklady, v nichž se výraz *jeden* vyskytuje v nominativu. Výraz *druhý* může naproti tomu nabývat celé řady různých forem, odpovídajících formální realizaci druhé z (typicky) reciprokalizovaných syntaktických pozic. Dalším ze sledovaných rysů proto bylo, v jakém pádě, případně po jaké předložce či spojení se tento výraz v jednotlivých dokladech uplatňuje.

Různých kombinací pádu a předložky/spojky se v našem materiálu vyskytlo celkem 30, jednalo se o 4 bezpředložkové pády (genitiv, dativ, akuzativ, instrumentál), 20 předložek (některé z nich i se dvěma různými pády) a také o spojky *jako* a *než* pojící se s nominativem (touto možností, srov. např. doklad (18) níže, se užívání výrazu *jeden – druhý* zásadně odlišuje od recipročního užívání reflexiva, které nominativním tvarem vzhledem k neúplnosti paradigmatu nedisponuje). Celkově nejvyšší zastoupení mají bezpředložkový akuzativ (cca 17 %), předložka *za* s instrumentálem (15 %), bezpředložkový dativ (13 %), předložka *na* s akuzativem (11 %) a předložka *po* s lokálem (10 %).

Mezi jednotlivými formami je ovšem rozdíl v tom, že zatímco některé se hojně uplatňují napříč různými typy recipročních situací, případně i u užití nerecipročních (zvláště jde o bezpředložkové pády a také o předložku *na* s akuzativem), jiné se naopak poji dominantně právě s určitými situacemi, pro něž jsou zároveň typické. U řetězcového typu se tak nejčastěji realizují předložky *za* s instrumentálem (srov. doklad (14) výše) a *po* s lokálem (16), u typu chaotického je nejčastější předložka *přes* (17), pro silnou reciprocitu je typická spojka *jako* (18) a pro sousedící typ předložka *vedle* (příklad (10) výše). Pokud jde o užití nereciproční, vedle bezpředložkového akuzativu a dativu se zde častěji uplatňuje ještě spojka *než*, případně s variantou *nežli* (19), u dokladů frazeologických se pak repertoár možných forem, jak bylo naznačeno, omezuje na tři možnosti: spojku *než* ((6) výše) a předložky *s* ((7) výše) a *k* (20).

- (16) Jakýsi seržant zvedl samopal a muži v šedém se **jeden po druhém** skáceli k zemi (SYN2020)
- (17) Lidé tu pobíhali, pokřikovali **jeden přes druhého** a seděli všude, kde se dalo (SYN2020)
- (18) Neúspěšné společnosti jsou naopak **jedna jako druhá**: nepodařilo se jim uniknout konkurenci (SYN2020)
- (19) vůbec jsem netušila, že **jedna** zemřela o hodně dříve **nežli druhá** (SYN2020)
- (20) Já jsem se přišermě zamiloval, a Lucille si taky myslela, že by to bylo fajn, a **jedno k druhému**, víte jak to chodí (SYN2020)

3.4. Subjektovost/nesubjektovost

Vzhledem k roli, kterou v našem výzkumu hraje problematika subjektu (srov. již zmíněné různé možnosti týkající se predikátové shody se subjektem), bylo třeba analyzované doklady rozřadit podle toho, zda u nich reciprocita (případně nereciproční vztah vyjádřený výrazy *jeden a druhý*) zasahuje gramatický subjekt věty, nebo jej nezasahuje. Podle tohoto kritéria budeme jednotlivé doklady dále označovat buď jako subjektové, nebo jako nesubjektové (jde o analogii k zavedenému termínu subjektová reciprocita, jež tu však nelze použít, neboť pracujeme nejen s užitími recipročními, ale též nerecipročními), pro jistotu přitom zdůrazňujeme, že (ne)subjektovost se v tomto pojetí netýká toho, který konkrétní výraz v pozici subjektu stojí (k tomu viz odd. 3.5). Cílem oddělení užití subjektivních od nesubjektivních je vyčlenit (a následně popsat) množinu dokladů relativně pravidelných, jde tedy v zásadě o rozdělení pracovní, které budeme v dalších oddílech používat v tom smyslu, že některým analýzám podrobíme pouze doklady subjektové.

Jelikož usilujeme primárně o popis pravidelných, typických případů, anotujeme zde jako subjektové pouze takové struktury, v nichž je gramatický subjekt zasahován pravidelně, závazně, nikoli tedy takové, kde je případná koreference se subjektem záležitostí spíše textovou než gramatickou (k tomu srov. doklad (32) a jeho interpretaci níže). Za subjektové tak označujeme v prvé řadě takové doklady, kde jsou obě zúčastněné syntaktické pozice (tj. pozice obsazené buď výrazy *jeden a druhý*, nebo komplexním výrazem *jeden – druhý* a jeho antecedentem) závislé na predikátu,⁶ ať už jde o nejtypičtější

⁶ Termín *predikát* zde používáme v užším smyslu, tj. jako označení pro přísudek věty zakládající se na finitním slovesném tvaru. Mezi členy závislé na predikátu pak (ve shodě s tradicí české valenční syntaxe) řadíme i gramatický subjekt.

predikát verbální (21), nebo verbonominální (22), pochopitelně se může jednat i o sloveso v pasivu (23), přičemž za predikát pokládáme také spojení lehkého (tedy sémanticky vyprázdněného) slovesa s dějovým/verbálním substantivem (24), případně spojení typu *mít rád* (25). K subjektivním dokladům řadíme rovněž případy se subjektivní kontrolou, tj. závaznou koreferencí mezi subjektem věty a „hloubkovým subjektem“ (tedy typicky konatelem) infinitivu závislého na predikátu (srov. doklad (26)), a také struktury, v nichž je druhá syntaktická pozice závislá na adverbium (27).

- (21) John s Philippou málem neviděli **jeden druhého** (SYN2020)
- (22) Navíc jsou takto odhalené řady **jeden na druhý** nepřevoditelné (SYN2020)
- (23) hrady na okolních kopcích byly **jeden po druhém** dobytý (SYN2020)
- (24) Výhoda je, že máme **jeden pro druhého** pochopení (SYN2020)
- (25) Máme s Nico **jeden druhého** rádi asi tak, jako kterýkoli fetiš miluje svou stříkačku (SYN2020)
- (26) Křečovitě se snažíme **jeden druhého** odhadnout (SYN2020)
- (27) Nebyla už dvě srdce, která tloukla nezávisle **jedno na druhém** (SYN2020)

Doklady nesubjektové jsou pak syntakticky značně různorodé, může se např. jednat o případy se závislostí na substantivu (28) nebo na adjektivu, v tomto případě jde často o adjektiva verbální (29) nebo o struktury s komparativem (30).⁷ Dále sem spadají struktury s infinitivem bez subjektivní kontroly (31), doklad (32) pak ilustruje užití, kdy jsou dotčené syntaktické pozice (v tomto případě tedy konatel a adresát infinitivu *odpustit*) sice se subjektem věty koreferenční, ovšem předpokládáme, že se jedná o koreferenci textovou, nikoli o projev subjektivní kontroly, a v tomto smyslu tedy nejde o typický případ (konatel a adresát infinitivu *odpustit* jsou závazně koreferenční pouze s nevyjádřeným argumentem substantiva *neschopnost*, zatímco navazující koreference mezi tímto argumentem a subjektem věty už gramaticky závazná není). Z dalších nefinitních slovesných tvarů se v pozici řídicího členu může uplatňovat též participium (33) či přechodník (34). K nesubjektovým dokladům dále řadíme případy, kdy se obě zúčastněné syntaktické pozice vyskytují po sponě (35) či spojce *jako* (36), a ovšem i doklady, kdy zřejmě stojí syntakticky samostatně (37).

- (28) minimální denní kvóta tvoří pouhých deset minut pozorného naslouchání a soustředění se **jeden na druhého** (SYN2020)
- (29) většinou se z nich stala jakási sdělení s řádky napsanými **jeden přes druhý** (SYN2020)
- (30) Viděla jste to? To je hrůza, co? Hulvát jeden! Vlastně oba, **jeden horší než druhý** (SYN2020)
- (31) je logické procházet detektorem kovů **jeden po druhém** (SYN2020)
- (32) abyste [...] kvůli tvrdohlavosti, ublíženosti či neschopnosti **jeden druhému** odpustit ztráceli společný drahocenný čas (SYN2020)

⁷ Jeden z anonymních recenzentů kladě správnou otázku, zda se v dokladech typu (30) nejedná o elizi spony a dále zda v dokladech jako (33) nejde o elizi auxiliáru, což by vedlo k přehodnocení těchto dokladů (nebo minimálně dokladů typu (30)) na subjektivní. Taková interpretace je samozřejmě možná, problém ale vidíme v tom, že jakékoli stanovení hranic toho, co ještě pokládat za elizi a co už ne, je potenciálně sporné. Jako metodologicky výhodnější se nám proto jeví opřít se v podobných případech čistě o formální kritérium a mezi pravidelná užití subjektivní (která jsou těžištěm následujících analýz) tak řadit pouze doklady nesporné.

- (33) Těžké tygry se s hlasitými protesty vydaly opět na cestu, nalepeny těsně **jeden na druhém** (SYN2020)
- (34) Zoufale jsme se pokoušeli postavit na nohy, podpíraje **jeden druhého**, nejistí jako domek z karet (SYN2020)
- (35) Revin život je **jedna hrůza vedle druhé** (SYN2020)
- (36) mně můj život připadá jako **jedna hloupá chyba za druhou** (SYN2020)
- (37) To můžeme klidně potom. Hezky **jedno po druhým** (SYN2020)

Z analyzovaných 838 dokladů jich bylo jako subjektivých vyhodnoceno 734, jako nesubjektivých 104; subjektivé doklady (které budou hlavním předmětem následujících analýz) tedy s téměř 88 % naprosto dominují. Vztáhneme-li subjektivost ke kritériu recipročnosti (srov. odd. 3.1), můžeme konstatovat, že tato dominance se týká jak dokladů recipročních (cca 89 %), tak nerekipročních (92 %). Jinak je tomu pouze u užití frazeologických, kde naopak s cca 63 % převládají struktury nesubjektivé (srov. doklady (7), (20) a (30) výše), což jen podtrhuje jejich specifický status.

3.5. Typ subjektu

Klíčovým rysem, který jsme při analýze subjektivých dokladů sledovali, je typ subjektu, zabývali jsme se tedy otázkou, čím je v jednotlivých užitích řízena shoda predikátového slovesa. Jak jsme totiž zmiňovali již v úvodu, existují zde dvě základní možnosti: Zaprvé se sloveso může shodovat s výrazem *jeden*, případně se syntakticky komplexnější strukturou, která výraz *jeden* obsahuje (srov. v úvodu uvedený doklad 3, kde je subjektem substantivum *srdce*, přičemž výraz *jeden* je součástí komplexnější struktury *jedno srdce*), v (obou) těchto případech budeme dále mluvit o *subjektu typu jeden*. Druhou možností pak je, že se sloveso shoduje se subjektem referujícím ke všem účastníkům vyjadřované situace (srov. výše zmíněný pojem „zmnožení“), takový subjekt budeme dále označovat jako *souhrnný*.

V dokladech se subjektem typu *jeden* má predikátové sloveso typicky singulárovou shodu (srov. příklad (38)). V případě subjektu souhrnného lze ještě rozlišovat mezi subjektem formálně vyjádřeným a nevyjádřeným. U subjektu nevyjádřeného je predikátové sloveso vždy v plurálu (39), v dokladech se subjektem vyjádřeným může být kromě dominantního plurálu (40) okrajově i v singuláru, pokud je sémanticky plurálový subjekt formálně singulárový nebo kategorii čísla nevyjadřuje (41). (K případům s nevyjádřeným souhrnným subjektem řadíme rovněž nečetné doklady, kde je součástí struktury předložková fráze s předložkou *s*, přestože tu by zde bylo teoreticky možné pokládat za součást subjektu (42).) Existují ovšem dva okruhy dokladů, v nichž je identita subjektu nejasná, jedná se o případy, v nichž není formálně realizován souhrnný subjekt a kde zároveň buď ze slovesného tvaru není možné identifikovat číslo (to se týká sloves 4. přítomné třídy s homonymií singuláru a plurálu ve 3. osobě přítomny), srov. doklad (43), nebo je výraz *jeden* v plurálu, takže plurálový tvar slovesa může být výsledkem kongruence nejen s nevyjádřeným souhrnným subjektem, ale též s výrazem *jeden* (44). Tyto případy budeme označovat jako užití se subjektem *nejasným*, ovšem s důležitou výjimkou dokladů, kde je výraz *jeden – druhý* v cirkumpozici: zde předpokládáme,

že se jedná vždy o subjekt typu *jeden*, jak bude vysvětleno a zdůvodněno v části 3.7 (srov. příklad (45)).

- (38) Udělají kruh a střídá se **jeden po druhém**, pak následuje další kolo (SYN2020)
- (39) Vcházeli **jeden po druhém** a projevovali báboví úctu (SYN2020)
- (40) Bulhaři procházeli **jeden po druhém** mezi řadami křesel v lóži (SYN2020)
- (41) Stovka lidí vykukovala **jeden přes druhého**, aby zachytila záblesky obrazovky (SYN2020)
- (42) Dívali se s panem Wattsem **jeden na druhého** a byl to pan Watts, kdo se rozhodl ten pohled ukončit (SYN2020)
- (43) Chodí **jeden po druhém** a nosí maltu a lopaty a kolečka (SYN2020)
- (44) škodí, trápí a tyranství **jedni nad druhými** provádí (SYN2020)
- (45) by si mohl myslet, že jsou oba do sebe stejně zamilováni a že **jeden** visí **na druhém** (SYN2020)

Analýza potvrdila očekávanou skutečnost, že z hlediska typu subjektu existuje zásadní rozdíl mezi užitými recipročními a nerecipročními.⁸ V případě užití nerecipročních samozřejmě není žádný teoretický důvod očekávat přítomnost souhrnného subjektu, neboť výrazy *jeden* i *druhý* mají v těchto užitích různé referenty i sémantické role a děj probíhá pouze jedním směrem, což by s hypotetickým použitím souhrnného subjektu, resp. s plurálovostí zřetelně kolidovalo. Z celkových 45 nerecipročních subjektivních dokladů jde ve 42 případech o subjekt typu *jeden* jednoznačně (srov. příklad (46)), u zbývajících 3 dokladů je subjekt ve výše uvedeném smyslu nejasný, prokazatelné doklady na subjekt souhrnný nejsou žádné. Lze tedy tvrdit, že u nerecipročních dokladů je subjekt vždy výraz *jeden*, případně komplexnější struktura, která jej obsahuje.

- (46) „To nemá cenu, tady bychom byli celý den,“ říkal **jeden druhému** (SYN2020)

V případě užití recipročních je situace zcela jiná: zde jsou možné jak struktury se subjektem typu *jeden*, tak struktury se subjektem souhrnným, distribuci jednotlivých typů subjektu zachycuje tabulka 2. Jak je z tabulky patrné, právě užití se souhrnným subjektem zde výrazně převládají, jedná se celkově o více než tři čtvrtiny subjektivních recipročních dokladů, zároveň je vidět, že souhrnný subjekt nevyjádřený výrazně převládá nad souhrnným subjektem vyjádřeným. Subjekt typu *jeden* se naproti tomu uplatňuje u cca pětiny dokladů, o nejasný subjekt se jedná v cca 3 % případů.⁹

⁸ V případě třetího typu, tedy užití frazeologických, je subjektivních dokladů příliš málo na to, aby mohly být o distribuci typů subjektu činitelné relevantní závěry, nicméně zastoupeny jsou zde jak případy se subjektem souhrnným (vyjádřeným i nevyjádřeným), tak případy se subjektem typu *jeden*.

⁹ Z celkových 522 dokladů se souhrnným subjektem je ve 125 případech sloveso užito v 1. nebo 2. osobě. Vzhledem k tomu, že v případě subjektu typu *jeden* se může uplatňovat pouze osoba 3., by bylo možno uvažovat tak, že konkurenci obou typů subjektu má smysl sledovat pouze v rámci dokladů se slovesem ve 3. osobě (v takovém případě by podíl užití se subjektem typu *jeden* stoupl skoro na 25 %). Na to lze ovšem namítnout, že struktury se subjektem typu *jeden* se ve skutečnosti mohou realizovat i v kontextech sémanticky odpovídajících 1. či 2. osobě (tedy takových, kde množina reciprokantů zahrnuje mluvčího/adresáta), srov. následující doklady (i) a (ii):

- (i) Kdybychom tam byli dva, mohlo to skončit úplně jinak. Pravděpodobně bychom se nedokázali dohodnout, **jeden** by se bál **druhého** (SYN2020).
- (ii) Za určité situace třeba přehodnotíme strategii a **jeden** bude krýt záda **druhému**. Aleš je výborný řidič, my se respektujeme (SYN2020).

Tabulka 2: Distribuce typů subjektu u recipročních subjektových dokladů

Typ subjektu	Počet dokladů	Zastoupení
Souhrnný subjekt vyjádřený	185	27,1 %
Souhrnný subjekt nevyjádřený	337	49,4 %
Subjekt typu <i>jeden</i>	137	20,1 %
Nejasný subjekt: nezřetelné číslo	21	3,1 %
Nejasný subjekt: <i>jeden</i> v plurálu	2	0,3 %

Distribuci jednotlivých druhů subjektu je možné vztáhnout ještě k výše představeným typům recipročních situací (viz odd. 3.2), relativní hodnoty pro jednotlivé typy situací (seřazené sestupně podle jejich celkové frekvence) udává tabulka 3. Zaměříme-li pozornost na pět nejčastěji zastoupených situačních typů (zbývající tři jsou reprezentovány pouze jednotkami dokladů), můžeme konstatovat, že se od celkových tendencí výrazněji odlišují řetězcový a sousedící typ, kde je zřetelně vyšší podíl užití se subjektem typu *jeden* než u ostatních typů. Tyto situační typy se tedy v určitém smyslu více podobají užitím nerekipročním (kde je subjekt typu *jeden* typickou, resp. jedinou možností), což lze interpretovat s poukazem na skutečnost, že ani sémanticky nejde o typickou reciprocitu, neboť obě tyto situace jsou založeny na lineárním uspořádání zúčastněných entit. Kromě toho je z tabulky patrný rovněž výrazně nižší podíl vyjádřeného souhrnného subjektu (ve prospěch nevyjádřeného) u prototypických situací se dvěma entitami, tuto zřetelně vyšší tendenci k nevyjádřenému subjektu (ve srovnání s typy, kde je zúčastněných entit více než dvě) by zřejmě bylo možné vysvětlit tím, že pokud jsou účastníci pouze dva, může se spíše jednat o diskurzivně prominentní entity (tedy kontextově zapojené, k nimž lze referovat nevyjádřeným subjektem) než v případech, kdy je účastníků více.¹⁰

Tabulka 3: Distribuce typů subjektu podle typu reciproční situace

Typ subjektu	2 entity	řetězcový	chaotický	silná reciprocita	sousedící	párový	řetězcový 2 entity	radiální
Souhrnný subjekt vyjádřený	8,9 %	43,2 %	33,3 %	38,8 %	40,7 %	22,2 %	25,0 %	0,0 %
Souhrnný subjekt nevyjádřený	74,9 %	21,6 %	50,0 %	36,7 %	18,5 %	44,4 %	37,5 %	100 %
Subjekt typu <i>jeden</i>	13,5 %	31,9 %	14,6 %	18,4 %	29,6 %	22,2 %	37,5 %	0,0 %
Nejasný subj.: nezřetelné číslo	2,7 %	3,2 %	1,4 %	6,1 %	7,4 %	11,1 %	0,0 %	0,0 %
Nejasný subj.: <i>jeden</i> v plurálu	0,0 %	0,0 %	0,7 %	0,0 %	3,7 %	0,0 %	0,0 %	0,0 %

¹⁰ V tomto oddílu jsme se z pochopitelných důvodů věnovali pouze užitím subjektovým, jisté analogie je ale možné nalézt i u některých užití nesubjektových, tak např. lze konstatovat, že u všech (nesubjektových) recipročních dokladů se závislostí na adjektivu se toto adjektivum shoduje v čísle s výrazem referujícím k celé množině reciprokantů, srov. příklad (29) výše, což odpovídá zde představeným strukturám se souhrnným subjektem.

3.6. Samostatnost výrazů jeden a druhý

Jak již bylo opakovaně naznačeno, výrazy *jeden* a *druhý* mohou v jednotlivých užitích stát buď samostatně (srov. většinu dosud uvedených dokladů, např. (46) výše), nebo mohou být součástí komplexnější struktury, v níž mohou figurovat buď jako členy syntakticky závislé (např. *jedna strana* v dokladu (47)), nebo řídící (např. *jeden z chlapců* v (51)), v obou těchto případech je budeme označovat jako nesamostatné.¹¹ Jako nesamostatný se realizuje častěji výraz *jeden*, součástí struktury zde může být např. substantivum v nominativu (47), které může být i dále rozvíjeno ((48), (49)), případně může jít (také) o spojení s výrazem *ani* (50), kromě toho může být výraz *jeden* užit též s předložkovou frází s předložkou *z* (51). U nesamostatného výrazu *druhý* máme doloženo spojení jednak s identickým substantivem jako u výrazu *jeden* (52), jednak se zájmenem *ten*, v těchto případech může být zároveň nesamostatný i výraz *jeden* (53), ale není to nutné (54).

- (47) Moc to nestálo ani ve škole, ani v hokeji. **Jedna strana** nebyla schopná akceptovat **druhou**. Proto jsme založili univerzitní tým (SYN2020)
- (48) Až v 19. století se z lůna národního obrození začal postupně rodit **jeden český titul za druhým** (SYN2020)
- (49) funkčních rodin rapidně ubývá a **jeden trend ve výchově dětí střídá druhý** (SYN2020)
- (50) zanedlouho se **ani jedna strana** nemohla pohnout vpřed bez pomoci **druhé** (SYN2020)
- (51) slyšela jsem, jak **jeden z chlapců** šeptá **druhému**: „Prima žába!“ (SYN2020)
- (52) Entóza je proces, při němž vstupuje **jedna buňka do buňky druhé** (SYN2020)
- (53) se odehraje něco na způsob souboje [...] a **jedna strana** se bude snažit **tu druhou** ohromit silou (SYN2020)
- (54) od prvního setkání věděli, že jsou si navzájem souzeni, přestože ve většině ohledů byl **jeden** přesným protikladem **toho druhého** (SYN2020)

Z celkových 838 analyzovaných dokladů byly výrazy *jeden* a *druhý* (oba zároveň) samostatné v 683 případech, alespoň jeden z nich byl nesamostatný 155×, samostatná varianta tedy dominuje s téměř 82% podílem. Tato čísla je ale vhodná u subjektivních užití vztáhnout k typu subjektu: až na dvě výjimky se totiž nesamostatná varianta uplatňuje pouze u dokladů se subjektem typu *jeden*,¹² případně se subjektem nejasným, zdá se tedy, že struktury se souhrnným subjektem se prototypicky pojí pouze se samostatným výrazem *jeden* – *druhý*. Zmíněnými dvěma výjimkami jsou doklady (55) a (56). V případě dokladu (55) jde o frazeologické užití se spíše sociativním významem, mimořádně

¹¹ Směr syntaktické závislosti v komplexnějších strukturách s nesamostatnými výrazy *jeden* a *druhý* nebude předmětem dalších analýz, neboť z gramatikalizačního hlediska pokládáme za podstatnější právě opozici samostatnost vs. nesamostatnost. Jak totiž ukážeme dále, projevuje se zde u gramatikalizovanějších struktur tendence k formálnímu ustalování v samostatné variantě. Z podobného důvodu se nezabýváme ani možnostmi chápat některé typy struktur jako eliptické (srov. např. větu (47) s elipsou za *druhou stranu*).

¹² Připomínáme, že označení „subjekt typu *jeden*“ používáme nejen tehdy, když je výraz *jeden* syntaktickým subjektem, ale i pro případy, kdy je tento výraz pouze součástí komplexnější struktury, která pozici subjektu obsazuje. K subjektu typu *jeden* tak řadíme např. i doklady (47)–(50) a (52)–(53), kde jsou syntaktickým subjektem příslušná substantiva (*strana*, *titul* atd.).

zajímavý je však naproti tomu doklad (56), který lze pokládat za realizaci neprototypického užití (s reciprocitou řetězcového typu): slovesný plurál zde ukazuje na strukturu se souhrnným subjektem, ovšem nesamostatnost výrazu *jeden* odpovídá struktuře se subjektem typu *jeden*.

(55) je hrozně důležité, aby neztratil přehled o plynutí času. **Jedna ztracená minuta k druhé** – zůstanou-li neopraveny – by záhy daly dohromady celou ztracenou hodinu (SYN2020)

(56) Na tenhle latinskoamerický sen však jako by dopadaly **jedna rána za druhou** (SYN2020)

Vzhledem k tomu, že se nesamostatnost výrazů *jeden/druhý* soustředí především u dokladů se subjektem typu *jeden*, je namístě zaměřit pozornost na distribuci samostatné a nesamostatné varianty u těchto dokladů izolovaně, tuto distribuci zachycuje tabulka 4, a to zvlášť pro doklady reciproční a nereciproční. Jak je z tabulky patrné, u dokladů se subjektem typu *jeden* celkově převládá nesamostatná varianta výrazu *jeden* – *druhý*, tato převaha je přitom vyšší u dokladů nerecipročních, kde se jedná o více než tři čtvrtiny subjektových dokladů (srov. příklady (51) či (52)). U užití recipročních (se subjektem typu *jeden*) převládá nesamostatná varianta pouze s cca 55 % (příklady (47)–(50), (53)–(54)), samostatná varianta je zde tedy relativně čtenější než u dokladů nerecipročních, což může souviset s tím, že pro reciproční doklady obecně je právě samostatný výraz *jeden* – *druhý* typičtější (neboť reciprocitě dominují struktury se souhrnným subjektem, srov. odd. 3.5, kde je samostatná varianta téměř závazná).

Tabulka 4: Distribuce samostatné a nesamostatné varianty výrazu *jeden* – *druhý* u dokladů se subjektem typu *jeden*

	Nereciproční		Reciproční	
Samostatná varianta	11	24 %	62	45 %
Nesamostatná varianta	34	76 %	75	55 %

3.7. Slovosledná pozice

U subjektových dokladů¹³ jsme konečně sledovali ještě slovoslednou pozici výrazů *jeden* a *druhý* vzhledem k jejich řídícím členům, tj. vzhledem k predikátu, případně také k dalším výrazům (především infinitivům se vztahem subjektové kontroly). U predikátů jsme přitom vycházeli pouze z jejich přízvuchných částí, nikoli z případných částí klitických, jako jsou zejména reflexiva nebo auxiliáry préterita. Rozlišovali jsme mezi antepozicí, kdy jsou výrazy *jeden* i *druhý* umístěny vlevo od řídícího členu (57), postpozicí, kdy jsou umístěny vpravo (58), cirkumpozicí, kdy výraz *jeden* stojí vlevo a výraz *druhý* vpravo (59), interpozicí, kdy oba výrazy stojí mezi řídícími členy, resp. částmi řídícího členu (např. mezi přízvuchnými částmi analytického slovesného tvaru či verbonominálního

¹³ Slovosledné postavení vůči řídícímu členu by samozřejmě bylo možné sledovat též u většiny dokladů nesubjektových, nicméně v těchto případech slovosled typicky úzce souvisí s typem syntaktické struktury, resp. řídícího členu, takže nedává dobrý smysl tyto případy zařazovat do souhrnné analýzy.

predikátu, mezi modálním slovesem či slovesem kontroly a infinitivem apod., srov. odd. 3.4 a příklady (60), (61)), a pozicí okolo, kdy se výrazy *jeden* a *druhý* s (dvěma) částmi řídicího členu střídají (62), (63).

- (57) Rodenovy ženy očividně **jedna druhou** nemohou vystát, a on se snažil předejít problémům (SYN2020)
- (58) Jak kladli ta oka, tak se oba bráchové oddělili **jeden od druhého** (SYN2020)
- (59) Ve straně **jedni** požírají **druhé**, je to skutečné hnízdo zmijí (SYN2020)
- (60) jako dvě malé holky, které se snaží **jedna druhou** popudit odmlkami a náznaky (SYN2020)
- (61) Copak budou všichni **jeden po druhém** omdlévat? (SYN2020)
- (62) **jeden kořen** může třeba **tomu druhému** vyčerpat substrát (SYN2020)
- (63) Jsou bratry ve zbrani, téměř důvěrnými kamarády, a dnes má **jeden z nich** zabít **toho druhého** (SYN2020)

Z celkových 734 subjektivých dokladů se antepozice uplatňuje 182×, postpozice 408×, cirkumpozice 84×, interpozice 48× a pozice okolo 12×. Nejčastější slovoslednou variantou je tedy postpozice s necelými 56 % dokladů, druhá antepozice dosahuje téměř 25% podílu a výrazněji zastoupena je ještě cirkumpozice s více než 11 % (interpozice a pozice okolo jsou spíše okrajové, patrně už proto, že shodně předpokládají minimálně dvoučlennost řídicích výrazů). Jak ovšem analýza ukázala, slovosledná pozice výrazů *jeden* a *druhý* úzce souvisí s tím, jaký typ subjektu se v jednotlivých užitích uplatňuje, relativní podíl slovosledných variant pro jednotlivé typy subjektu udává tabulka 5.

Tabulka 5: Podíl slovosledných variant podle jednotlivých typů subjektu

Slovosledná pozice	Souhrnný vyjádřený	Souhrnný nevyjádřený	Subjekt typu <i>jeden</i>	Subjekt nejasný
antepozice	19,8 %	28,9 %	24,1 %	17,4 %
postpozice	71,7 %	61,9 %	31,5 %	28,3 %
cirkumpozice	0,0 %	0,0 %	39,5 %	43,5 %
interpozice	7,5 %	8,8 %	0,6 %	6,5 %
pozice okolo	1,1 %	0,3 %	4,3 %	4,3 %

Z této tabulky vyplývá především klíčová skutečnost, že u dokladů s jednoznačně souhrnným subjektem se vůbec neuplatňuje cirkumpozice (nebyla nalezena ani jednou mezi více než pěti stovkami dokladů, srov. odd. 3.5), z čehož lze učinit závěr, že použití cirkumpozice v daném kontextu implikuje realizaci subjektu typu *jeden*.¹⁴ Popsanou skutečnost interpretujeme tak, že ve strukturách se souhrnným subjektem výraz *jeden* – *druhý* funguje syntakticky jako jeden celek (na rozdíl od struktur se subjektem typu *jeden*, kde jde syntakticky o dva členy obsazující různé syntaktické pozice), a proto nemůže být

¹⁴ Právě z tohoto důvodu jsme v části 3.5 řadili k subjektu typu *jeden* i takové doklady s cirkumpozicí, kde tento typ subjektu jednoznačně nevyplýval z užití slovesného čísla. V tabulce 5 jsou ale tyto doklady samozřejmě řazeny k subjektu nejasnému, abychom se nedopouštěli argumentace kruhem a hodnoty pro jednotlivé typy subjektu byly vzájemně srovnatelné.

řídícím členem slovosledně rozdělen.¹⁵ Dále je z tabulky patrné, že výrazná převaha postpozice nad antepozicí se týká pouze užití se souhrnným subjektem (zvláště je-li vyjádřený), zatímco v užitích se subjektem typu *jeden* je poměr antepozice a postpozice vyrovnanější a nejčastější slovoslednou variantou je zde cirkumpozice, což odpovídá nejobvyklejšímu českému slovosledu, tedy SVO.

V případě užití se subjektem typu *jeden* je ještě (opět) možné rozlišovat mezi doklady recipročními a nerecipročními, jejich vzájemné porovnání je podáno v tabulce 6. Jak z této tabulky vyplývá, výše zmíněný vysoký podíl cirkumpozice u struktur se subjektem typu *jeden* se týká hlavně užití nerecipročních, kde se cirkumpozice realizuje u skoro 60 % dokladů, naproti tomu u užití recipročních jsou všechny tři základní slovosledné typy srovnatelnější, přičemž nejčastější je zde postpozice. Tento rozdíl by bylo možné opět (podobně jako v případě distribuce samostatné vs. nesamostatné varianty) vysvětlovat vlivem struktur se souhrnným subjektem, kde se cirkumpozice nevyskytuje a postpozice je výrazně dominantní, při interpretaci bychom se zde však mohli opřít rovněž o sémantiku: u nerecipročních užití (na rozdíl od těch recipročních) jsou výrazy *jeden* a *druhý* zřetelně spjaty s různými referenty a sémantickými rolemi, které se mohou pojít s různými hodnotami aktuálního členění, a tudíž s různými slovoslednými pozicemi vzhledem k řídícímu predikátu.

Tabulka 6: Podíl slovosledných variant u dokladů se subjektem typu *jeden* podle recipročnosti

Slovosledná pozice	Nereciproční	Reciproční
antepozice	10,8 %	27,9 %
postpozice	16,2 %	36,9 %
cirkumpozice	59,5 %	32,8 %
interpozice	2,7 %	0,0 %
pozice okolo	10,8 %	2,5 %

4. Strukturní typy a jejich vzájemná souvislost

V předchozím oddílu jsme podali detailní kvalitativní analýzu všech rysů, které jsme u dokladů s výrazy *jeden/druhý* sledovali, nyní s oporou o tuto analýzu představíme souhrnný popis základních typů struktur, v nichž se tyto výrazy uplatňují. Vycházet v něm budeme primárně z kritérií recipročnosti a typu subjektu, a pozornost proto bude soustředěna pouze na dominantní užití subjektová (srov. odd. 3.4).

Při popisu budeme usilovat nejen o postižení shod a rozdílů mezi uváděnými strukturními typy, ale půjde nám rovněž o zdůraznění vzájemné souvislosti mezi nimi, projevu-
jící se postupnými dílčími změnami u jednotlivých sledovaných rysů. Právě vzhledem

¹⁵ Bylo by možné namítnout, že takové slovosledné rozdělení se uplatňuje i u pozice okolo, která u souhrnného subjektu doložena je, ovšem jednak je zde zastoupení této slovosledné varianty extrémně nízké (jde o pouhé tři doklady), jednak se ve všech případech jedná o specifické, frazeologické užití s komparativem, srov. doklad (6) výše.

k této nápadné souvislosti se přitom nabízí chápat popisované typy struktur jako projevy různých fází téhož (jediného) gramatikalizačního procesu. Formulujeme zde proto hypotézu, že užívání výrazů *jeden/druhý* v češtině procházelo a dosud prochází kontinuálně probíhajícím gramatikalizačním procesem, v němž popisované strukturní typy představují jednotlivá jeho dílčí stadia.

Podle předkládané hypotézy vede tento proces plynule od běžných, syntakticky i sémanticky transparentních (a tedy nerecipročních) použití kvantifikátorů *jeden* a *druhý* až ke specifické, ustálené reciproční syntaktické konstrukci (jaká je popisována v rámci FGP, srov. odd. 1). Zahrnuje takové typické projevy gramatikalizace, jako jsou postupné šíření do nových kontextů (srov. např. Himmelmann, 2004; De Smet, 2012) nebo snižování míry sémantické kompozicionality i strukturní transparentnosti s klíčovou rolí kontextů víceznačných (Hopper – Traugott, 2003; Diewald, 2006; Traugott, 2015; Smirnova, 2015), důležitou roli přitom hrají dílčí posuny na úrovni jednotlivých rysů (Fried, 2013), vedoucí mimo jiné k pozvolnému formálnímu ustalování nové konstrukce. Gramatikalizaci dvoučlenných kvantifikátorů do funkce recipročních markerů byla dosud věnována pozornost především v jazycích germánských, srov. např. Haas (2007), Plank (2008) či Calle Martín (2020),¹⁶ nikoli však pro češtinu. Zdůrazňujeme proto, že hypotéza o průběhu tohoto gramatikalizačního procesu v češtině je zde formulována čistě na základě synchronní variace v současném psaném jazyce, k její verifikaci by přitom samozřejmě bylo nutné provést minimálně ještě příslušný výzkum diachronní, který však výrazně přesahuje možnosti této studie.

V následujících oddílech představíme po řadě pět strukturních typů, a to v pořadí odpovídajícím předpokládanému průběhu uvažovaného gramatikalizačního procesu. Pro přehlednost a možnost snadného odkazování budeme tyto typy označovat písmeny A–E.

4.1. Typ A: nereciproční užití

Prvním a výchozím typem jsou subjektové struktury s nerecipročním významem. Výrazy *jeden* a *druhý* v těchto případech označují (typicky) dva různé participanty, které mají každý svou vlastní (odlišnou) syntaktickou pozici i sémantickou roli, a výraz *jeden* (případně složitější fráze, která ho obsahuje, např. *jeden robot* v dokladu (64)) je subjektem, s nímž se shoduje predikát (nejčastěji jde o singulárovou shodu, plurál se uplatňuje tehdy, je-li v plurálu i výraz *jeden*). Jedná se tedy o struktury sémanticky kompozicionální i syntakticky transparentní, typickým příkladem je doklad (64).

- (64) nejneobvyklejší událostí ze všech těch podivností bylo to, že **jeden robot** zavraždil **druhého** (SYN2020)

Tento typ máme v materiálu reprezentován 45 doklady, jedná se tedy cca o 5 % z analyzovaných dokladů, resp. 6 % z užití subjektových. Ve více než 76 % případů je alespoň

¹⁶ Ani tam však zatím zkoumání nedospělo k úplné shodě, Maslova (2008) například v rozporu s výše citovanými autory předpokládá, že diachronním zdrojem recipročních konstrukcí s dvoučlennými kvantifikátory jsou struktury, v nichž se tyto kvantifikátory nacházejí v souvýskytu s reflexivem.

jeden z výrazů *jeden* a *druhý* nesamostatný, a pokud jde o slovosled, s cca 60 % převládá cirkumpozice, odpovídající typickému českému slovosledu SVO, naproti tomu postpozice se uplatňuje pouze u cca 13 % dokladů. Výraz *druhý* je nejčastěji v bezpředložkovém akuzativu nebo dativu, případně v nominativu po spojce *než*, méně často se zde však uplatňuje i řada dalších forem. U některých dokladů ovšem není jisté, zda se skutečně jedná o nereciproční význam, neboť užití se subjektem typu *jeden* jsou typicky strukturálně víceznačná a i s ohledem na kontext může někdy připadat v úvahu vedle nereciproční interpretace i interpretace reciproční, to se týká jak prototypických dokladů s nesamostatnou variantou a cirkumpozicí (65), tak těch méně prototypických (66), právě takováto víceznačná užití přitom umožňují přechod k typu B.

(65) když **jeden prst** tlačí na **druhý** a kvůli tomu pak zarůstá nehet (SYN2020)

(66) Takovým způsobem řeší své citové problémy mnoho manželských párů. Místo toho, aby **jeden k druhému** přistupoval vlídně [...], nepřestává do něj rýpat (SYN2020)

4.2. Typ B: reciproční užití se subjektem typu *jeden*

Tento typ je syntakticky podobný typu A v tom smyslu, že výrazy *jeden* a *druhý* obsazují různé syntaktické pozice, přičemž výraz *jeden* (případně komplexnější struktura, která ho obsahuje) je subjektem, zásadně se od něj ale odlišuje sémanticky. Výrazům *jeden* a *druhý* zde totiž není možné (každému samostatně) jednoznačně přiřadit jeho vlastní referent, jelikož u zúčastněných referentů dochází ke zdvojení jejich rolí (zvláště nápadná je tato nemožnost v případech, kdy je referentů více než dva, srov. doklad (67), kde nevěř je evidentně tematizováno velké množství, zatímco odpovídající referenční výrazy jsou k dispozici pouze dva). Důsledkem toho je pak jen stěží možné předpokládat podobnou korespondenci mezi syntaktickými pozicemi (obsazenými výrazy *jeden* a *druhý*) a sémantickými rolemi jako u typu A, protože případné referenty, k nimž by výrazy na těchto pozicích mohly potenciálně referovat, typicky mají sémantické role zdvojené. Zatímco tedy syntaktická struktura typu B zůstává (stejně jako u typu A) transparentní, sémanticky dochází ke zřetelnému snížení míry kompozicionality, k němuž je dále možné přičíst i skutečnost, že sloveso je typicky v singuláru, ačkoli děj je sémanticky plurálový.

Typu B odpovídá celkem 137 našich dokladů, tedy cca 16 % analyzovaných dokladů, resp. 19 % z užití subjektových. Stále zde převládají struktury, kde je aspoň jeden z výrazů *jeden/druhý* nesamostatný, ovšem zřetelně méně než u typu A (jde jen o cca 55 % dokladů, tedy 45 % užití je samostatných). Podobně je zde slabší tendence k cirkumpozici, a to pouze 40%, roste naopak podíl postpozice, konkrétně na cca 33 %. Z typů reciprocity je nejčastěji zastoupen typ řetězcový (cca 43 %), bohatě doloženy jsou ale i další typy, zvláště typ se dvěma entitami (26 %). Oproti typu A se zde výraz *druhý* objevuje také po předložkách *za* a *po*, které jsou charakteristické pro řetězcový typ a u našich nerecipročních dokladů se vůbec nevyskytují. Typickým reprezentantem typu B je doklad (67):

(67) **Jedna manželova nevěra** stíhá **druhou**, až pohár přeteče a Copper požádá o rozvod (SYN2020)

4.3. Typ C: reciproční užití s více syntaktickými interpretacemi

Užití typu C se odlišují od typu B v tom, že jsou syntakticky nejasná: není zřejmé, zda se predikát shoduje s výrazem (obsahujícím) *jeden*, který by tak byl subjektem, nebo zda struktura obsahuje nevyjádřený subjekt souhrnný; tato nejasnost je dána buď tím, že je sloveso ve tvaru s homonymií čísla, nebo (řidčeji) tím, že je výraz *jeden* v plurálu. Právě takovéto víceznačné, strukturně nejasné doklady přitom hrají v gramatikalizačních pracích (srov. výběrovou bibliografii výše) obecně klíčovou roli, neboť představují potenciální lokus reanalýzy, tedy kontext umožňující změnu interpretace, v tomto případě z typu B na typ D.

Celkem se v našem materiálu jedná o 23 dokladů, tedy o necelá 3 % (podíl na dokladech subjektových je více než 3%). Na rozdíl od předchozích typů zde poprvé převládají užití se samostatnými výrazy *jeden* a *druhý*, a to s 65 % (u menšinových užití nesamostatných by právě jejich nesamostatnost mohla být argumentem pro interpretaci těchto dokladů v rámci typu B, ovšem ne zcela spolehlivým, srov. doklad (56) a komentář k němu v oddílu 3.6). Dosud většinová cirkumpozice se zde neuplatňuje, neboť potenciálně víceznačné doklady s cirkumpozicí řadíme k typu B (vysvětlení viz oddíl 3.7), dominantním slovosledem je zde poprvé postpozice s 57 %. Nejčastějšími typy reciprocity jsou typ se dvěma entitami (30 %) a typ řetězcový (26 %), typickým příkladem je věta (68):

- (68) Holmes Watsona potřebuje. To, jak vstoupí **jeden druhému** do života, se vyřešilo několika rafinovanými kroky ve scénáři (SYN2020)

4.4. Typ D: reciproční užití s nevyjádřeným souhrnným subjektem

Zde se na rozdíl od předchozích typů predikát (ani potenciálně) neshoduje s výrazem *jeden*, který je v singuláru, zatímco predikát je plurálový, což je nutné interpretovat jako výsledek shody s nevyjádřeným souhrnným subjektem. Struktura je tak ještě méně transparentní než typ B: nejenže výrazy *jeden* a *druhý* nemají své vlastní odlišné referenty ani sémantické role, ale navíc zde ani výraz v nominativu (tj. *jeden*) není subjektem, interpretován je tak typicky jako součást dvoučlenného výrazu *jeden – druhý*, tvořícího dohromady jeden syntaktický celek a fungujícího jako anafora (koreferenční se souhrnným subjektem),¹⁷ což je i důvodem, proč se v těchto případech neuplatňuje cirkumpoziciční slovosledná varianta.

Typu D v našich datech odpovídá 337 dokladů, tj. 40 % všech analyzovaných užití a 46 % struktur subjektových, jedná se tedy o nejčastější ze všech typů, tato vysoká

¹⁷ V souvislosti se skutečností, že u typu D (i E) funguje komplexní výraz *jeden – druhý* jako anafora, pokládá jeden z anonymních recenzentů otázku, jaký význam mají výrazy *jeden* a *druhý* v těch recipročních strukturách, kde jsou naopak rozloženy do různých syntaktických pozic, tj. u typu B. Dle našeho soudu by bylo možné odpovědět tak, že funkcí výrazů *jeden* i *druhý* je v těchto případech referovat potenciálně k různým prvkům množiny reciprokalizovaných participantů. Je ovšem sporné, zda má vůbec smysl si tuto otázku takto klást – vhodnější alternativou by mohl být popis recipročního významu na úrovni celé konstrukce s tím, že se vyznačuje nižší mírou kompozicionality, a tudíž zde není relevantní usilovat o izolované vystižení významu jednotlivých částí.

frekvence přitom odpovídá tomu, že jde již o pokročilejší stádium předpokládaného gramatikalizačního procesu. Výraz *jeden – druhý* je téměř výhradně samostatný (s výjimkou dokladu (56) výše), projevuje se zde tedy další typická součást gramatikalizace, totiž směřování k formální ustálenosti. Podobně jako u typu C je tu dominantním slovosledem postpozice, a to s ještě vyšším podílem (62 %). Z hlediska druhu recipacity je nejčastější typ se dvěma entitami (58 %), naproti tomu řetězcový typ zde má pouze 12% podíl. Typ D ilustrujeme dokladem (69):

(69) Když se od sebe potom odtáhli, dlouze hleděli **jeden druhému** do očí (SYN2020)

4.5. Typ E: reciproční užití se souhrnným subjektem vyjádřeným

Typ E se od typu D odlišuje formální přítomností výrazu v nominativu plnicího funkci souhrnného subjektu, jedná se tak o ještě pokročilejší fázi gramatikalizačního procesu v tom smyslu, že nesubjektovost výrazu *jeden* je zde ještě zřetelnější než u předcházejícího typu D. Rozdílem oproti typu D je dále skutečnost, že predikát může být okrajově nejen v plurálu, ale i v singuláru, pokud je sémanticky plurálový souhrnný subjekt formálně singulárový (viz doklad (41) výše).

Typ E máme zastoupen 185 doklady, jedná se tedy o 22 % všech analyzovaných dokladů (respektive 25 % z užití subjektového typu). Výrazy *jeden – druhý* jsou tu již výhradně samostatné, čímž je dovršena výše zmíněná tendence k ustálenosti, z hlediska slovosledu je pak u typu E nejvýraznější tendence k postpozici (72 %). Ve srovnání s typem D se zde kromě toho uplatňuje výrazně odlišný poměr jednotlivých druhů recipacity: s 43 % převládá řetězcový typ, naproti tomu typ se dvěma entitami je zastoupen pouze cca 12 %, což je možné interpretovat s poukazem na diskurzivní faktory (srov. oddíl 3.5). Typickým příkladem je doklad (70):

(70) jeho žena, jejíž kulinářské katastrofy stihaly **jedna druhou** (SYN2020)

4.6. Shrnutí

Shrnutí klíčových vlastností všech strukturních typů podává tabulka 7, z níž je patrná vzájemná souvislost těchto typů, resp. dílčí posuny, k nimž na úrovni jednotlivých rysů dochází v rámci předpokládaného gramatikalizačního procesu. Z hlediska syntaktického statusu výrazu *jeden* pozorujeme posun od typů, kde jde o subjekt, případně součást složitější subjektové struktury (a výrazy *jeden* a *druhý* jsou tedy syntakticky různými členy), přes víceznačný typ až po typy, kde se nejedná o subjekt, nýbrž o součást komplexního výrazu *jeden – druhý*, čímž dochází ke snížení strukturní transparentnosti; z hlediska sémantiky a reference výrazů *jeden* a *druhý* pak dochází ke snížení míry kompozicionality. Pokud jde o frekvenci užití, je patrná její vyšší úroveň u gramatikalizovanějších typů D a E ve srovnání s typy méně gramatikalizovanými. Postupný vývoj je dále velmi dobře pozorovatelný u kritéria (ne)samostatnosti (od dominance nesamostatnosti pozvolna až k výhradní samostatnosti) i slovosledu (od dominantní cirkumpozice ke stále rostoucí převaze postpozice).

Tabulka 7: Shrnutí relevantních vlastností strukturních typů

	A	B	C	D	E
syntaktický status <i>jeden</i>	je subjekt / součást subjektu		nejasné	není subjekt	
reference a sémantika <i>jeden/druhý</i>	každý z výrazů má zvláštní referent a sémantickou roli	výrazy nemají své zřetelně odlišené referenty, sémantické role jsou zdvojené			
podíl dokladů	5 %	16 %	3 %	40 %	22 %
samostatnost výrazů <i>jeden/druhý</i>	76 % nesamostatné	55 % nesamostatné	65 % samostatné	téměř výhradně samostatné	výhradně samostatné
slovosledná pozice	60 % cirkumpozice, 13 % postpozice	40 % cirkumpozice, 33 % postpozice	bez cirkumpozice		
			57 % postpozice	62 % postpozice	72 % postpozice
nejčastější typ reciprocity	nereciproční	43 % řetězcový	30 % 2 entity	58 % 2 entity	43 % řetězcový

5. Závěr

Cílem této studie bylo popsat užívání výrazu *jeden – druhý* v současné češtině. Ačkoli výrazy tohoto typu patří napříč jazyky mezi obvyklé prostředky vyjadřování reciprocity, situaci české v tomto směru nebyla dosud v lingvistice věnována náležitá soustavná pozornost, patrně proto, že se v češtině jedná o méně častý reciproční prostředek ve srovnání s dominantními prostředky původu reflexivního. Z toho důvodu jsme v článku podali ucelený přehled fungování výrazů *jeden – druhý* v korpusovém materiálu současných psaných spisovných textů; jak jsme v tomto přehledu ukázali, situace je zde podstatně složitější, než by vyplývalo z dosavadních prací, především proto, že se tyto výrazy v reciproční funkci vyskytují i mimo struktury s tzv. syntaktickou reciprokalizací, které jsou popisovány v okruhu funkčního generativního popisu.

Doklady užívání sledovaného výrazu byly podrobeny kvalitativní analýze z hlediska řady rysů sémantických i formálních. Z hlediska sémantiky jsme se věnovali v prvé řadě rozdílu mezi užitími s významem nerecipročním a recipročním, jako zvláštní skupinu jsme přitom vyčlenili méně častá použití frazeologická s ustálenou formou a často též s nekompozicionálním významem. V případě užití recipročních jsme pak rozlišili různé typy recipročních situací z hlediska počtu zúčastněných entit a struktury vztahů mezi nimi, tyto situační typy přitom dosud (nezaslouženě) stály téměř zcela mimo bohemistickou pozornost. Pokud jde o rysy formální, v centru našeho zájmu stála otázka subjektu: u dokladů, v nichž vztahy vyjadřované výrazy *jeden* a *druhý* pravidelně zasahují subjektovou pozici, jsme provedli klíčové rozlišení mezi strukturami se subjektem typu *jeden* a strukturami s (nevyjádřeným nebo vyjádřeným) subjektem souhrnným a tyto typy struktur jsme následně usouvztažili se sledovanými rysy sémantickými. Kromě toho jsme se věnovali možné samostatnosti/nesamostatnosti výrazů *jeden* i *druhý* a jejich slovosledné pozici, přičemž jsme upozornili mimo jiné na rozdíly v realizaci těchto rysů u recipročních i nerecipročních dokladů s různými druhy subjektu.

Po provedené analýze jednotlivých rysů jsme následně podali komplexní popis strukturních typů, kde jsme se zaměřili na subjektová užití a sledovali jsme typické kontexty, v nichž se tu výraz *jeden* – *druhý* uplatňuje. Celkem jsme takto popsali 5 typů struktur od struktur nerecipročních postupně až po reciproční struktury se souhrnným vyjádřeným subjektem. V této souvislosti jsme formulovali hypotézu, že variace těchto pěti typů, paralelně se vyskytujících v materiálu současné češtiny, může být modelována jako posloupnost jednotlivých stádií gramatikalizačního procesu, v jehož rámci ve vývoji češtiny došlo ke vzniku recipročních užití a jejich pozvolnému šíření do nových typů kontextů. Argumentovali jsme, že tato posloupnost vykazuje některé obvyklé projevy gramatikalizačních procesů obecně, jako je především postupné snižování míry sémantické kompozicionality a syntaktické transparentnosti nebo postupné formální ustalování.

Konečně jsme v textu upozornili na některé otázky, které přesahovaly možnosti této studie, a které tudíž mohou sloužit jako inspirace k případnému dalšímu výzkumu. Jednou z nich by mohla být podrobnější analýza nesubjektových užití, jako jsou například struktury řízené dějovým substantivem či adjektivem nebo kontexty, kde se výrazy *jeden* a *druhý* vyskytují syntakticky samostatně; pozornost by bylo možné zaměřit rovněž na užívání výrazů *jeden* – *druhý* v kontextech s reciprocitou objektovou. Jako hodná pozornosti byla dále zmíněna otázka, zda a případně jakým způsobem mohou výrazy *jeden* a *druhý* vyjadřovat reciprocitu i přes hranice klauze. Velmi žádoucí by nepochybně bylo předložený popis stavu v psané češtině doplnit o výzkum situace v češtině mluvené, kde lze předpokládat výrazné odlišnosti. A v neposlední řadě se pak nabízí možnost ověřit hypotézu o předpokládaném průběhu gramatikalizačního procesu na diachronním jazykovém materiálu češtiny.

Zdroj financování

Príspevok vznikl s podporou projektu GA ČR 21-13807S Sémantické typy a pragmatické aspekty recipročních sloves v češtině ve světle korpusových dat.

ZDROJE

- SYN v11: KŘEN, M. – CVRČEK, V. – HNÁTKOVÁ, M. – JELÍNEK, T. – KOCEK, J. – KOVÁŘÍKOVÁ, D. – KŘIVAN, J. – MILIČKA, J. – PETKEVIČ, V. – PROCHÁZKA, P. – SKOUMALOVÁ, H. – ŠINDLEROVÁ, J. – ŠKRABAL, M. (2022): *Korpus SYN, verze 11 ze 14. 12. 2022*. Praha: Ústav Českého národního korpusu FF UK. <https://www.korpus.cz/> [cit. 20. 9. 2023]
- SYN2020: KŘEN, M. – CVRČEK, V. – HENÝŠ, J. – HNÁTKOVÁ, M. – JELÍNEK, T. – KOCEK, J. – KOVÁŘÍKOVÁ, D. – KŘIVAN, J. – MILIČKA, J. – PETKEVIČ, V. – PROCHÁZKA, P. – SKOUMALOVÁ, H. – ŠINDLEROVÁ, J. – ŠKRABAL, M. (2020): *SYN2020: reprezentativní korpus psané češtiny*. Praha: Ústav Českého národního korpusu FF UK. <https://www.korpus.cz/> [cit. 1. 3. 2023]

LITERATURA

- CALLE MARTÍN, J. (2020): 'We kissed one another and parted good friends.' On the expression of reciprocity in Early Modern English. *Onomázein*, 48, s. 45–68. <https://doi.org/10.7764/onomazein.48.03>
- DE SMET, H. (2012): The course of actualization. *Language*, 88 (3), s. 601–633. <https://doi.org/10.1353/lan.2012.0056>

- DIEWALD, G. (2006): Context types in grammaticalization as constructions. *Constructions* (Special Volume 1: *Constructions All Over: Case Studies and Theoretical Implications*). <https://doi.org/10.24338/cons-443>
- EVANS, N. (2008): Reciprocal constructions: Towards a structural typology. In: E. König – V. Gast (eds.), *Reciprocals and Reflexives: Theoretical and Typological Explorations*. Berlin: Mouton de Gruyter, s. 33–103. <https://doi.org/10.1515/9783110199147.33>
- EVANS, N. – GABY, A. – LEVINSON, S. C. – MAJID, A. (eds.) (2011): *Reciprocals and Semantic Typology*. Amsterdam: John Benjamins. <https://doi.org/10.1075/tsl.98>
- FRIED, M. (2013): Principles of constructional change. In: T. Hoffmann – G. Trousdale (eds.), *The Oxford Handbook of Construction Grammar*. New York: Oxford University Press, s. 419–437.
- GUENTCHÉVA, Z. – RIVIÈRE, N. (2007): Reciprocal and reflexive constructions in French. In: V. P. Nedjalkov (ed.), *Reciprocal Constructions*. Amsterdam: John Benjamins, s. 561–607. <https://doi.org/10.1075/tsl.71.19gue>
- HAAS, F. (2007): The development of English *each other*: grammaticalization, lexicalization, or both? *English Language and Linguistics*, 11 (1), s. 31–50. <https://doi.org/10.1017/S1360674306002103>
- HASPELMATH, M. (2007): Further remarks on reciprocal constructions. In: V. P. Nedjalkov (ed.), *Reciprocal Constructions*. Amsterdam: John Benjamins, s. 2087–2115.
- HEINE, B. – MIYASHITA, H. (2008): The intersection between reflexives and reciprocals: A grammaticalization perspective. In: E. König – V. Gast (eds.), *Reciprocals and Reflexives: Theoretical and Typological Explorations*. Berlin: Mouton de Gruyter, s. 169–223. <https://doi.org/10.1515/9783110199147.169>
- HIMMELMANN, N. P. (2004): Lexicalization and grammaticalization: Opposite or orthogonal? In: W. Bisang – N. P. Himmelmann – B. Wiemer (eds.), *What Makes Grammaticalization? A Look from its Fringes and its Components*. Berlin: Mouton de Gruyter, s. 21–42.
- HOPPER, P. J. – TRAUGOTT, E. C. (2003): *Grammaticalization*. Cambridge: Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9781139165525>
- KETTNEROVÁ, V. – LOPATKOVÁ, M. (2018a): Mezi reflexivitou a reciprocitou: Poznámky k reflexivním a recipročním konstrukcím vybraných českých sloves. *Prace Filologické*, 72, s. 133–147.
- KETTNEROVÁ, V. – LOPATKOVÁ, M. (2018b): Lexicographic potential of the syntactic properties of verbs: the case of reciprocity in Czech. In: J. Čibej – V. Gorjanc – I. Kosem – S. Krek (eds.), *Proceedings of the XVIII EURALEX International Congress: Lexicography in Global Contexts*. Ljubljana: Ljubljana University Press, s. 685–698. <https://euralex.org/category/publications/euralex-2018/>
- KETTNEROVÁ, V. – LOPATKOVÁ, M. (2020a): Reciprocity in Czech light verb constructions: the dependency perspective. *Jazykovedný časopis*, 71 (1), s. 41–68. <https://doi.org/10.2478/jazcas-2020-0011>
- KETTNEROVÁ, V. – LOPATKOVÁ, M. (2020b): Ke způsobům vyjádření vzájemnosti v češtině. *Slovo a slovesnost*, 81 (4), s. 243–268.
- KNJAZEV, J. P. (2007): Reciprocal constructions in Russian. In: V. P. Nedjalkov (ed.), *Reciprocal Constructions*. Amsterdam: John Benjamins, s. 673–707. <https://doi.org/10.1075/tsl.71.22knj>
- KÖNIG, E. – KOKUTANI, S. (2006): Towards a typology of reciprocal constructions: Focus on German and Japanese. *Linguistics*, 44 (2), s. 271–302. <https://doi.org/10.1515/LING.2006.010>
- MASLOVA, E. (2008): Reflexive encoding of reciprocity: Cross-linguistic and language-internal variation. In: E. König – V. Gast (eds.), *Reciprocals and Reflexives: Theoretical and Typological Explorations*. Berlin: Mouton de Gruyter, s. 225–257. <https://doi.org/10.1515/9783110199147.225>
- NEDJALKOV, V. P. (2007): Encoding of the reciprocal meaning. In: V. P. Nedjalkov (ed.), *Reciprocal Constructions*. Amsterdam: John Benjamins, s. 147–207. <https://doi.org/10.1075/tsl.71.08ned>
- PANEVOVÁ, J. (1999): Česká reciproční zájmena a slovesná valence. *Slovo a slovesnost*, 60 (4), s. 269–275.
- PANEVOVÁ, J. (2007): Znovu o reciprocitě. *Slovo a slovesnost*, 68 (2), s. 91–100.
- PANEVOVÁ, J. – LOPATKOVÁ, M. – KETTNEROVÁ, V. (2020): Reciproka ve slovníku a v syntaxi. In: J. Bilková – I. Kolářová – M. Vondráček (eds.), *Lingvistika – korpus – empirie*. Praha: Ústav pro jazyk český AV ČR, s. 63–70.

- PANEVOVÁ, J. – MIKULOVÁ, M. (2007): On reciprocity. *The Prague Bulletin of Mathematical Linguistics*, 87, s. 27–40.
- PENCHEV, J. (2007): Reciprocal and reflexive constructions in Bulgarian. In: V. P. Nedjalkov (ed.), *Reciprocal Constructions*. Amsterdam: John Benjamins, s. 609–632. <https://doi.org/10.1075/tsl.71.20pen>
- PERGLER, J. (2022): K vyjadřování reciprocity v češtině: souvýskyt výrazu *jeden – druhý* s reflexivem. *Naše řeč*, 105 (4), s. 189–206.
- PLANK, F. (2008): Thoughts on the origin, progress, and pronominal status of reciprocal forms in Germanic, occasioned by those of Bavarian. In: E. König – V. Gast (eds.), *Reciprocals and Reflexives: Theoretical and Typological Explorations*. Berlin: Mouton de Gruyter, s. 347–373. <https://doi.org/10.1515/9783110199147.347>
- SMIRNOVA, E. (2015): Constructionalization and constructional change: The role of context in the development of constructions. In: J. Barðdal – E. Smirnova – L. Sommerer – S. Gildea (eds.), *Diachronic Construction Grammar*. Amsterdam: John Benjamins, s. 81–108. <https://doi.org/10.1075/cal.18.03smi>
- TRAUGOTT, E. C. (2015): Toward a coherent account of grammatical constructionalization. In: J. Barðdal – E. Smirnova – L. Sommerer – S. Gildea (eds.), *Diachronic Construction Grammar*. Amsterdam: John Benjamins, s. 51–80. <https://doi.org/10.1075/cal.18.02tra>

Jiří Pergler

Ústav pro jazyk český AV ČR

Valentinská 91/1, 116 46 Praha 1

pergler@ujc.cas.cz

Tento článek je volně přístupný na základě licence *Creative Commons Uveďte původ 4.0 Mezinárodní veřejná licence*, která umožňuje používání, šíření a reprodukci článku za podmínky, že původní článek bude řádně citován. Licenční podmínky jsou dostupné zde: <https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/legalcode.cs>